

ТІЛДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Ашекеева Қ.Н.

В статье рассматриваются изначальные гносеологические принципы становления и формирования казахского языка, ее причинно-следственные и логические мотивы в языковедческом наследии А. Байтурсынова. В сопоставительном контексте выявлены цели и содержание развития казахского языка как многоплановый объект философского анализа.

Promordial gnostiological principles of making and formation of the Kazakh language, its investigatory and logical reasons in A. Baytursynov's linguistics legacy are considered in this article. The purposes and contents of the development of the Kazakh language as multiplaning object of the philosophical analysis are revealed in comparative context.

Егер біз ойлау объектісі ретінде тіл туралы ғылымда қолда бар ұғымдарды қарастырсақ, онда бұл ұғымдардың тілдің әр түрлі теориясымен тең емес екенін көреміз. Екі мың жылдан астам тілді зерттеудің еуропалық дәстүрлерінде тілдің философиялық және эмпирикалық теорияларын қатаң бөлу болған жоқ (мысалы, Платонның “Кратил” диалогы лингвистика бойынша Европадағы бірінші арнайы шығарма болып табылады), тек соңғы екі жүз жылдықта тәсілдердегі айырмашылықтар философияда да, позитивті ғылымда да зерттеудің дербес тәсілдеріне айналды.

Ахмет Байтұрсыновтың тіл философиясына байланысты көзқарастарының қалыптасуына не әсер етті деген сауалға жауап іздесек, ол Европа мәдениетімен салыстыра келе мынадай тұжырым жасайды: “қазақ ақындарының өздерінің де, сөздерінің де міндері, кемшіліктері, жаман әдеттері өнерпаз Европа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін байқалып, көзге түскен. Сонан кейін ғана Европа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған” /1. 277/. Демек, біздің ойымызша, А.Байтұрсынов Европа әдебиетімен жақсы таныс болған. Ал жоғарыда аталған түзетушілер қатарына А.Байтұрсынов Абайды жатқызады, сөйтіп қазақ әдебиетінің сындар дәуірін Абайдан бастайды. Абай тілі қазақ тіліне үлкен байлық әкелген, сондықтан Байтұрсынов осы тілді өзі де жақсы меңгеру нәтижесінде тіл мен ойға қатысты өз тұжырымдарын жасаған деп түсінеміз. Баяғы заманда тілді сый ретінде таныса, қазіргі ғылым оны адам санасында пайда болатын күрделі жүйе деп есептейді. Тіл философиясы тіл жүйесінің логикалық және абстрактылы сипатын айқындайды. Тілдік зерттеу мына принциптерді ұстанады: тілдің белгілі бір жүйесі болады және тілдің дамуындағы тарихи кезеңдер шартты түрде белгіленеді /2. 9/. Сондықтан қазіргі тілдердің ортақ тегін анықтауда қиындықтар бар.

Тілді жинақтаудың бір жолы – бұл дегеніміз оны меңгеру, сол тілде сөйлеу. Солай бола тұрса да біз бұл жерде басқа, қандай да тілге көзқарасты жинақтайтын синтетикалық жолды түсінеміз немесе қысқаша айтсақ, тіл философиясын айтамыз. Тіл философиясының болуы мүмкін бе және ол не? Бір тілдің жүйесінің басқа тілдің жүйесінен айырмашылығы болатыны бұл – факт. Әр тіл, егер, тавтологиядан қорықпасақ, жеке логикасы немесе жеке тіліне ие болады. Мысалы, қазақ тілі қандай? Не өзбек тілі қандай? Дәстүрлі грамматикалық тұрғыда қарасақ, онда алғашқы жауапты табамыз, онда қазақ

тіліне тән көзқарастардың нақты жүйесін оларға бейнелеу тұрғысынан немесе қарапайым түрде айтсақ, қазақ тілінің қазақ менталитетімен байланысын қарастырып көрейік. Жалпы бұл мәселелер әр түрлі пікір туғызуы мүмкін. Солай бола тұрса да А.Байтұрсынов шығармашылығы арқасында өз мүмкіндігімізше тілдік құбылысты, ең алдымен, тілдің әр деңгейіндегі ерекшеліктерді бақылайық және түсінуге тырысайық әрі оның ішкі логикасын түсіндіруге талпынайық. Жеке сөз табының ерекшелігін талдауды бастамастан бұрын жалпы базаны, көптеген тілдерге тән қандай да бір қалыпты белгілейік. Бұл жерде фонологияны қарастырмаймыз, себебі, біріншіден, арнайы еңбектер баршылық, ал, екіншіден, бұл өзі жеке мәселе, оған толық бөлімше не тарау арнауға болады деп ойлаймыз. А.Исмоилидің айтуынша, жалпы тілдің сөз табының құрамын адам танымының құрылысымен тікелей байланыстырсақ, былай болады:

зат есім – тілде, әдетте объектіні,
есімдік – субъектіні,
сын есім – олардың сапасын,
сан есім – санын,
етістіктер және етістер – әрекетті,
үстеулер – осы әрекеттердің сапасы мен саны,
кеңістіктік – уақыт қатынастарын білдіреді /3. 16/.

Егер тіл бірліктерінің материалдық жағының белгі табиғаты болмаса, онда сезімдік таным үрдісіндегі шындықты бейнелеу мәні мен сол бейнелеудің әдісі болып, жүзеге асырудың қажетті құралы болып табылатын тіл арасында айрықша айырмашылық болмас еді. Белгі дегеніміз (ағыл. sign, фр. signe, нем. zeichen, итал. signe) сезіммен қабылданатын материалды зат (құбылыс, оқиға, әрекет), адамдардың танымы мен қатынасында кейбір заттардың немесе құбылыстардың, немесе заттардың қасиеті мен қатынастары және қолдану, сақтау, қайта құру, хабарлама (ақпарат, білім) хабарлама компоненттерін беру үшін қолданылады /4. 177/. Сонымен, белгі (знак) 1) материалды сезіммен қабылданатын зат; 2) бұл зат өкіл ретінде басқа затқа жіберілді, яғни басқа затты белгілейді. Гегельдің анықтамасы бойынша белгі тікелей пайымдаушы, өзіндегіден гөрі мүлдем басқа мазмұнды көрсетеді /5. 265/. Материалды сезіммен қабылданатын зат ретінде өзі көрсететін затқа қатысты анықтай қоймайды, бірақ олар қажет, яғни қандай да бір белгіні басқа белгіден айыру үшін қолданылады. Осыған байланысты Гегель белгіні (знак) таңбадан (символ) айыра отырып, таңба өз мәні мен ұғымы жағынан таңба ретінде өзі бейнелейтін аз болсын, көп болсын мазмұнды білдіреді /5. 265-266/. Мәселені гносеологиялық шеңберде қарастырғанда, белгі бейнеге (образ) қарама-қарсы қойылады, бейне өзі сияқтыға ұқсас. Тіл бірліктерінің материалдық жақтарының белгі қызметі туралы айта отырып, әдетте ол коммуникация үрдісіндегі затты көрсетеді, яғни бұл затты коммуникация актісінің мүшелері үшін, яғни, айтушы мен тыңдаушы үшін бейнелейді. Табиғи тілдің тілдік бірліктерінің материалдық жақтарының белгі қызметі абстрактілігі, жинақталған ойлау мен таным үрдісінің қажетті компоненті мен шарты.

Тіл адамның ойлау үрдісін жүзеге асыратын қажетті құрал емес деген көзқарасқа сәйкес 1) тіл бірліктерінің материалдық, белгілік жақтары адам ойлауының міндеті, органикалық компоненті бола алмайды; 2) бұл тіл

бірліктерінің идеалды жақтарын қолданбай таза түсінікті формада (әсіресе, соған сәйкес келмейтін сөздің мағынасы) жүзеге асады; 3) тіл бірліктерінің сәйкес ойлау бірліктері мен байланысының таза сыртқы, ассоциативті мәні бар. Осы ережеден түсінетініміз, егер тіл адам ойының пайда болуында және дамуында қандай да бір роль атқарса, онысы тек ақпаратпен алмасуды қамтамасыз етуі болып табылады /6. 50/. Мәселені осылай қойғанда, тіл ойлауға қандай да бір кері әсер етеді деген ой болмау керек, демек ойлау мен тіл арасындағы өзара әрекет бір бағыт ретінде қарастырылады, яғни, тек ойлау тілге әсер етеді, біреу кері орны болмайды. А.А.Потебняның пікірі бойынша “ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады” /7. 39/. Осы позиция тұрғысынан қазіргі халықтардың түсіндірмелік ойлау жиынтығы бір деңгейдегі әлеуметтік және рухани дамуға жеткенімен, олардың тілдері өз семантикасы жағынан бір-бірінен айырмашылығы болады. Тіл білімінің философиялық мәселелері бойынша жазылған еңбектерге қарағанда тіл мен ойлау үрдісі арасындағы өзара байланысты алғаш рет ғылыми түрде қарастырған неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт.

Тілді ойдан, адамды ойлау үрдісінен тыс қарастыруға болмайды әрі олардың арасындағы табиғи байланыстың бар екенін де ұмытпау керек. Өйткені, сыртқы қоршаған орта алғы шарттарына және адамзат рухына негізделі отырып, тіл адам мен сыртқы орта арасындағы аралық ой әлемін жасайды /8. 30/. Адамзат баласының саналы іс-әрекетінің жемісі - ой әлемі болғандықтан, ой дүниесі әлемнің жалғыз бейнесі ретінде қабылданады, сондықтан ойлау тек тілдік жаратылысқа ғана тән құбылыс. Тілдің философиялық мәні рухани дүниенің күші ретінде көрінеді.

Ахмет Байтұрсынов қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазды. 1910 жылдардан бастап қолға алды. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізінде қазақтың көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақша дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ қазақ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп 24 таңбадан тұратын, өзі “қазақ жазуы” деп өзгелер “Байтұрсынов жазуы” деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Жалпы тілді философиялық тұрғыда зерттеудің бір бағыты герменевтика, ол өзінің объектісі ретінде лингвистикалықтан гөрі философиялық абстракцияны, әдеби мәтіндердің жиынтығын қарастырады. Бұл жерде идеализациялау жинақтау мәтінде болмайды, сондықтан герменевтика тілдің эмпирикалық теорияларынан шеттетіледі. Демек, екі принцип өте маңызды: таңба жүйесі идеясы мен оның методологиялық салдарлары, ең алдымен, тілдегі семантикалық рөлді синтагматикалық қатынасқа беру, таңбаның айналасы мен ішкі формаларына оның мәні тәуелді болатынын мойындау. Сондықтан да Байтұрсыновтың ғылыми-теориялық мұрасында тілдің философиялық мәселесі және көркем әдебиет шығармашылығы жайлы зерттеулер елеулі орын алатындығы ешкімді таңдандыра қоймады. А.Байтұрсыновтың философиялық ілімі марксизм-ленинизмнің ықпалынан тыс қалыптасқан. Сондықтан да болар

оның ілімі тәуелсіз түрде пайымдаумен, сөз, сөйлеу, тіл туралы ғылымының бірқатар күрделі мәселелерін шешуде өзіндік өзгешеліктерімен көзге түседі.

А.Байтұрсынов қаламынан қазақ тіліне қатысты жалғыз жоғарыда аталған екі оқулығы емес, өзге де құралдар мен кітаптар туындады. Ол осы күні қолданбалы грамматика деп атап жүрген кітаптар қатарына жататын 1928 жылы Қызылордада жарық көрген екі бөлімнен тұратын екі кітап – “Тіл жұмсар”. Ол методика саласында 1910 жылдардан бастап 1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жариялаған. Жазу таңбаларын (әріптерді) үйрету амалдарын түсіндіретін “Баяншы” атты методикалық еңбегінде тағы көрсетеді. 1927-1928 жылдары “Жаңа мектеп” журналында қазақ тілі методикасына арналған бірнеше мақала жариялайды. Сөйтіп оқу-ағарту идеясына сол кезеңдегі қазақ интеллигенциясы жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті “Әліппе” құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Сол 1911-1912 жылдары жасалып, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген Мұхамедораз Нұрбаев, Мұстақым Малдыбаев, Закария Ерғалиев, тағы басқалардың “әліп-билері” еді /9/. Бірақ олардың көбі бірер басылымнан соң кең қолданыс таба алмады. Солардың қатарында шыққан А.Байтұрсыновтың әліппесі “Оқу-құралы” деген атпен 1912-1925 жылдар арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым “Әліп-бидің” жаңа түрін жазды. Бұл осы күнгідей суреттермен безендірілген оқулықтар сияқты болды. А.Байтұрсыновтың қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атақты “Тіл-құрал” атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтары дүниеге келеді. “Тіл-құрал” тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихында А.Байтұрсыновтың “Оқу құралы” мен “Тіл-құралдарының” орны айрықша. Кезінде қазақ қауымы Байтұрсынов десе, “Тіл-құралды”, “Тіл-құрал” десе, А.Байтұрсыновты танытын болған. Сөйтіп оның бұл еңбегі қазақтың ұлттық жазуын қалыптастырудағы алғашқы табысы болды. Байтұрсыновтың ойынша, тілдің ғұмыры ұзақ. Сол ұзақ ғұмырында тілдермен бірге олардың жазулары өзгеріп отыратындығын айтады. Ұзақ жылдар тәжірбиесі тұңғыш зерттеу еңбек, оқулық кітап – “Оқу құралында” бір жүйеге түсті. Жаңа дыбыстық әдіспен тәртіп етілген төл қазақша әліппе – жаңа емле басы төңкеріске дейін де, одан кейін де бірнеше рет басылды. Бізге белгілі соңғы 7-ші басылымы Орынбордан 1925 жылы жарық көрген. Ахаң бұл әліппелерге үнемі “бірінші кітап” деп көрсетіп отырады. Ал екінші кітаптың бізге бір-ақ басылымы белгілі. Оның толық аты – “Оқу құралы”. Қазақтың басқа түркі, араб, парсы сөздеріне жазылатын әріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселу үшін тәртіп етілген. Алифбаға жалғас. Екінші кітап” (Орынбор, 1913, 52 бет). Сондай-ақ талай буын “қара танып”, сауат ашқан бұл әліппе 1926-27-28 жылдары жетілдірілген, суретті (қазіргі “Әліппелер” секілді түрінде жарық көрді. Бұл әліппе – “Әліпби. Жаңа құрал” деп аталады. Оның және бір түрі - “Сауат ашқыш”. Дыбыс жолымен тәртіптелген қазақша әліпби. Сауатсыз үлкендер үшін бірінші кітап” та бірінші рет (Орынбор, 1924; Семей. 1926) көп тиражбен басылып, кең

тарады.

Байтұрсыновтың қағидалары тілдің философиялық құндылығын былай ашып көрсетеді: “Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы; жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман” /10. 141/. Бұл оқулық қазақ мәдениетінің тарихында бұрын-соңды кездеспеген мүлде жаңа құбылыс болып қалды. Ол бұрын татарша, орысша оқып келген балалардың ендігі жерде өз тілінде оқу мүмкіндігі туғандығын әңгімелейді. Осы еңбегінде қазақтың дыбыстық жүйесімен жазу дағдыларын егжей-тегжейлі жазған. Мұның тосын дүние екенін Байтұрсыновтың өзі де мойындай келе, кітап кіріспесінде өз ойын былай жеткізеді: “Тіл құрал” деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені, бұл қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе, жаңа шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң жатырқау қалатын. Арабша һәм наху, сарф үйренгендерге жат көрінгенмен, түсініксіз болмас. Араб һәм орыс наху, сарфаларында оқылатын заттар мұнда да оқылады. Айырмасы сол ғана: онда арабша иә орысша айтылған есімдер мұнда қазақша айтылады. Олай болғанда оқылатын заты бір, аты ғана басқа” /10. 142/. Сөйтіп, қазақ тілін ана тілімізде тұңғыш зерттеуші А.Байтұрсынов өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойғаны байқалады, яғни, ол әуелі қазақтың жазуын (графикасын) жасауды мақсат еткен, бұл үшін араб алфавиті негізіндегі “Байтұрсынов жазуы” дүниеге келген, екінші – сол жазумен сауат аштыруды ойлаған, бұл үшін “Оқу құралы” атты әліппе оқулығын жазған, одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған, бұл үшін “Тіл - құралды” жазған, төртінші – тілді дұрыс қолдана білу тәртібін көрсетуді көздеген, бұл үшін “Тіл жұмсарды-ны” жазған, бесінші – сауат аштыру, қазақ тілін оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін “Баяншы” мен “Әліп-би астарын” жазған. Міне, бұлар Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеудегі және оқу-ағарту саласындағы еңбектері. Сонымен, А.Байтұрсыновтың осы бағыттағы еңбектерін философиялық тұрғыда қарасақ, структурализм әдісі байқалады деп ойлаймыз. Структурализм тілді зерттеудің философиялық бағыты. Бұл философиялық ағымның негізі тілдің арнайы теориясының методологиясына соссюротық лингвистикаға жатады, оның мәнісі элементтердің индивидуалдығына немесе олардың материалдығына емес, қатынастарға негізделген тіл жүйесін уақыттан тыс квантикативтік зерттеу мүмкін. Сондықтан, мынадай принциптердің маңызы зор: тілдің әр элементі жүйе құрамында басқа элементтерге қатынасына қарай болады; жүйе шеңберіндегі қатынастар элементтерге үстемдік етеді; тілге сияқты адам ынтымақтастығында әрекет ететін кейбір басқа жүйелерде де қарастырады, яғни фольклор, әдет-ғұрыптар мен рәсімдер, туысқандық қатынастар болып табылады.

Яғни, ықшамды қорытындыласақ біздің пікірлеріміз бен болжамдарымыз А.Байтұрсыновтың жалпы тіл білімі оның ішінде қазақ тілі теориясының құрылымы мен оның мәнділігінің философиялық сипаттамаларының алуан салаларының бастамасы деп пайымдауға болады.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Жазу әдебиеті Шығармалары. –Алматы: Жазушы, 1989. – 261-298 бб.
2. Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы. –Алматы: Айкос, 2000. –184 б.
3. Исмоили Абдулхамид. О философии узбекского языка Звезда Востока. – 2002. –№2. –16 с.
4. Философская энциклопедия. –Москва: Сов. энциклопедия, 1962. Том 2. – 575 с.
5. Гегель Г. Сочинения. Энциклопедия философских наук. Часть третья. Философия духа. –Москва: Гос.изд.полит.лит., 1956. Том 3. –372 с.
6. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. –Москва: Наука, 1982. –356 с.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. –Москва: Искусство, 1976, –614 с.
8. Раев Д.С. Қазақ шешендік сөз өнерінің әлеуметтік-философиялық негіздері: Философия ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. –Алматы: 2003. –309 б.
9. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің негізін салушы. А.Байтұрсынов творчествосына арналған ғылыми конференцияда сөйлеген сөз Қазақ әдебиеті. – 1990. –20 шілде.
10. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. –448 б.